

„régibb út a hit, mintsem az értelem”

(CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY)

1.

Ha Csokonai utolsó éveiről beszélünk, akkor önmagától adódik, hogy az 1800-tól haláláig, 1805. január 28-ig tartó évekre gondolunk. Ennek két oka van: az egyik az, hogy az 1800-as év kerek évszám, másrészt ez év elején Csokonai életében is markáns változás következik be. A mérvadó Csokonai-monográfiák különös gondtal tárgyalják ezeket az éveket, például Domby Mártoné (1817),¹ Ferenczi Zoltáné (1907),² Tótfalusi Istváné (1966),³ Bertók Lászlóé (1973),⁴ Vargha Balázsé (1974),⁵ Julow Viktoré (1975),⁶ Debreczeni Attiláé (1993)⁷ és Szilágyi Mártoné.⁸

Ekkor tért vissza Csokonai a Somogy megyei Csurgóról Debrecenbe. Ferenczi Zoltán így ír erről: 1800. február 27-én „a hazatért Császári Lósi Pál tanári hivatalába beiktattatván, ő egy beszédben búcsúzott el tanítványaitól s a megszabadulás örömeivel hagyta el helyét. Elhatározta, hogy hazamegy, s csak irodalmi terveinek él: kiadja kész műveit, s aztán neki ül élete utolsó nagy tervének, az Árpádról szóló eposznak, melynek előkészületül gyakorolta magát a hexameterírásban, a hősi dolgok éneklésében s a magyarok őstörténetébe merült”. Március közepén indult el, Szigetvár felé került, a *Zrinyiász* színhelyének megnézése végett két napot töltött gr. Festetics Lajosnál. Innen Pécsnek ment, átkelt a Dunán, majd Baján át Halasra és Kecskemétre ért, s mindkét helyen hosszabban megpihent. „Azután Nagykőrösön, Szolnokon át, átkelt a Tiszán”, és május 9-én régi ismerősénél, Varró Istvánnál szállt meg. Nádudvaron át május közepén ért haza Debrecenbe.⁹

Hazamenésével kapcsolatban helyesen jegyzi meg Julow Viktor: „Ő volt – Petőfivel együtt – az a magyar költő, aki a legtöbb mérföldet járta be az apostolok lován.”¹⁰ Majd így folytatja: „Bármilyen mostoha volt is hozzá ez a város, nyílt vallo-mást tesz, hogy a honvágy kínozza Pannóniában:

A boldogság kelletén is
Ültem, mint egy retecen,
Hogy nem szemlélhettem én is
Kedves füstöd, Debrecen.”¹¹

Karcagon „Varró őszinte barátsággal látta vendégül. Nála írja *Visszajövetel az Alföldről* című versét, dicsérve a házigazdát.”¹²

„Itt hosszas törődésemnek
Egy kis pihenése lett,
Vivén egy jó emberemnek
Házához a tisztelet.”¹³

* Elhangzott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsenyi Helikon Napok, „Köt engemet a jó Isten kévébe...” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

„Jókedvet áraszt Karcagon írt másik verse, a *Lócsere* is. Arról tudósít, hogy Csokonai a költők szárnyas lovát, a Pegazust szívesen elcserélné egy közönséges lóért” – írja Bertók László.¹⁴

„Hol vagy most, Pégaze! mondom, állj ide az udvarra,
Vígy el engem, ha tovább nem, legalább Nádudvarra.
Mert nem kapok egy szárnyatlan lovacskát is Karcagon,
Noha elég nyerít itten a kúnsági pallagon.

2.

Megérkezve Debrecenbe csak néhány meghitt barátjával érintkezett. Fazekas Mihállal, a költővel együtt jár fűvészkedni, és verseket írnak egymáshoz. Barátai voltak még Földi János orvos és költő, Nagy Gábor ügyvéd, Kiss Imre salétrom-inspektor, Eröss Gábor, Pete Dávid, Pap József. Vidéken többször meglátogatta Erős János papot Kabán, Bod Jánost Bárádon, Fráter István földbirtokost Asszonyvásáron, dr. Sándorffyt Nagyváradon, Kazinczyt Regmeczen, de leggyakrabban Puky Mihályt Ongán, Igaron és Gesztelyen. „Általában is Debreczentől idegenkedve, ha tette, sokat időzött falun, hová természetszeretete és növényésző kedve is vonzotta” – írja Ferenczi Zoltán.¹⁵ Először sárospataki ismerőseit akarja látni, majd Miskolcra megy. Ott írja Csokonai *A szépség ereje a bajnoki szíven* című költeményét. Másik barátja, Borbély Gábor menyasszonyát köszönti vele. A verset kinyomtatja később Debrecenben, s Lillának el is küldi ezzel az ajánlással: „Elfelejtethetlen angyalom! Vedd ezt a kis könyvet azzal a szívvel, amilyennel ajánlom s emlékezzél meg írójáról, aki miattad siet a halálhoz, akit te hidegbben fogadsz, mintsem érdemelné. Éljen vígan.”

A nyári kirándulástól fellelkesülve tér haza. Érzi, hogy barátai száma gyarapodik, bíznak benne, és biztatják, hogy fogjon hozzá művei kiadásához. „Előfizetési felhívást szerkeszt, felsorolva benne kiadásra kész munkáit és a tervezett árat. Barátainak igaza van! Debrecenben 183, Sárospatakon 108 prenumeráns, azaz előfizető írja alá, vállalva, hogy megveszi a könyvet. Ezután sietve Pestre, Párára és Komáromba is elküldi, s gyors számvetést készít... Ha nyolcvan példány elkél, bejön a nyomtatás ára! Neki azonban 291 előfizetője van. Mihelyt kifizetik az első kötet árát, megrendelheti a következőt” – írja Bertók László.¹⁶

Festetics Györgynek ír, aki korábban állítólag ígéretet tett, hogy a *Dorottyát* kiadja. Most Csokonai Vergilius-fordítását, a *Georgicon* kiadását kéri tőle. Festetics megalázó feltételekhez köti a támogatást. „A költő megsértődik, s dühében tűzbe dobja a fordítást” – jegyzi meg Bertók László.¹⁷ Vargha Balázs részletesebben foglalkozik ezzel a kérdéssel. Érdemes felidézni gondolatmenetét. Csokonai hazaérkezése után hallotta valakitől, hogy Festetics hajlandó lenne kiadni a *Dorottyát*, de megijedt ettől az ajánlattól. „Le éppen nem beszél a *Dorottyáról*, de pártfogásra ajánlja mellé, vagy helyette *Georgicon*-fordítását, mert nem akart komolytalan költőként megjelenni” – írja Vargha.¹⁸ Csokonai, miután már kikerült Festetics kegyúri hatásköré-

ből, hiszen Festetics alapította a csurgói gimnáziumot, úgy érzi, hogy szabadabban szólhat saját helyzetéről, ezért hogy a gróf jobban megismerhesse őt, így vall neki:

„Itt a magánosságban eltemetve élek magamnak, hazámnak és az én szokott stúdiumaimnak, olvasgatván – fordítgatván – elmélkedvén: az irigy fel nem talál ősi nádfelelem között s a bigottnak sziszegései könyveim közé bé nem hallanak. Érzem, hogy ez másoktól nem esmért csendességbe lelkem is, melly a szerencse hányásai között törpévé lett, óriásodni kezd...”¹⁹

Vargha szerint e merész szavakon Festetics megsértődött, hiába fejezte be levelét Csokonai túlzott hódolattal. Ettől fogva a *Dorottya* kiadásáról nem esik szó, a *Georgicon* kiadása is megfeneklik. A gróf óvatosan így válaszol: Rájnis úr is kiadja a *Georgicát*, ezért a kiadás ügyét jobb későbbre halasztani. Ha Csokonai meg van győződve, hogy az ő fordítása jobb, mint a többi Vergilius-fordítóé, akkor küldje el neki, és ha a bírálók valóban jobbnak találják, akkor „ki fogja nyomtatni”.²⁰ Csokonai annyira bízott sikerében, hogy egy ajánlólevelet írt a könyv elé, és egy részt mintának elküldött fordításából. Erre a gróf azt válaszolta: „...ha neki teljes művet ígérnek, ne csak a negyed részét küldjék. S a fordítást és az ajánlást ezzel irattárba tétette. Ezek szerint meg sem nézte Keszthelyen senki a fordítást. Kazinczy azonban másként tudta: rossz véleményt mondtak róla, s Csokonai erre elégette a harmadik és negyedik könyvet” – írja Vargha.²¹ Valószínűleg ez utóbbi változat az igaz, hiszen Rájnis János a *Georgikonban* oktató és felügyelő volt, és a klasszikus verselés híve. Vergilius *Georgica* című tankölteményét hexameterben írta, és Rájnis meg volt győződve, hogy azt csak hexameterben lehet lefordítani, és így is fordította le, és adta ki 1814-ben. Csokonai „nem hexameteres, hanem hosszú soros, rímes fordításáról” csak rossz véleményt adhatott.

Juhász Géza is említi a *Georgica*-fordítás ügyét, és szerintem helyesen képviseli azt a nézetet, hogy Csokonai Csurgón értesült arról, hogy Festetics gróf kiadná a *Dorottya*t. Így fogalmaz ugyanis: „Arról okvetlenül még Csurgón értesült, hogy Festetics vállalná a *Dorottya* költségeit. Csakhogy más művel óhajtana már ő újra mutatkozni... Föjlánlja hát Vergilius *Georgiconát*, már csak a keszthelyi agrár-főiskola miatt is, de közben a gróf visszahátrált.”²²

1801 elején Fráter István asszonyvásári birtokos megígéri, hogy biztosítja Csokonai művei kiadásának költségeit. A költő Pestre utazik, hogy a nyomdával tárgyaljon, útja azonban sikertelen, s ezt tetézi az, hogy megfázik. Február 28-án írja Nagy Gábornak: „Barátom! Mind ez ideig hozzád nem mehettem, mivel a reumatizmus ismét elővevén, a szobából sem eresztett ki.” Huszonöt forintot kér kölcsön barátjától, hogy új ruhája és csizmája árát kifizethesse.²³ Mivel pesti útja eredménytelen, Bécsbe ír, Márton Józsefnek, régi barátjának, és arra kéri, hogy minden munkáinak kiadását egyengesse. Márton a bécsi Magyar Hírmondó szerkesztője. A Hírmondónál ez időben megüresedett egy újságírói állás, Csokonai megpályázta. Miközben ezen állás pozitív oldalairól elmélkedett, jött a hír, hogy meghalt barátja és fölfedezője, Földi János. 1801. április 8-án temették a hajdúházi temetőben, öten kísérték utolsó útjára,

köztük Fazekas Mihály és Diószegi Sámuel. A csapodár Földi Jánosné, Weszprémi Juliska nem jelent meg férje temetésén. Csokonai így búcsúzik barátjától:

„Nyugodj, dicső test: énvelem is csak így
Bánik hazám, bár drága vérem
Érte foly, érte fogy, érte hül meg.”

3.

A téli betegség után először a diósgyőri, majd a „Miskolc szomszédságában fekvő tapolcai hévízben” kúrálja magát. Visszatér egészsége, vidám hangulata. A *Hafíz sírhalma* című költeményében fákkal, virágokkal, madarakkal társalog újra; anakreoni dalban, a bor, a szerelem hatalmát dicsőíti. Nyáron ismét elhagyja Debrecen, észak-magyarországi utazásra indul. Aggtelekre is ellátogat, élményeiről színes tudósításban számol be anyjának. A barlangászás után Sárospatakra, majd Regmecre látogat, itt találkozik Kazinczy Ferencsel.

Debrecenbe visszatérve megtudja, hogy az újságírói állást a Hírmondónál nem kapta meg. Szeptemberben ismét Pestre utazik, hogy nyomdással tárgyaljon, és siettesse hivatalos ellenőrzésre beküldött versei cenzúrázását. Újságalapításra gondol, de ehhez se pénze, se pártfogója. Vízmérnökséget próbál hallgatni az egyetemen, de ezzel is felhagy. A sok várakozást nem bírja türelemmel, hazautazik. Otthon Fráter István levele várja, amelyből kiderül, hogy a beígért költségeknek csak egy kis részét küldi el. Végre 1801 decemberében megkapja a cenzori engedélyt, s így jelenik meg 1802 márciusában a Kleisttől fordított *Tavas*, egyéb fordításával együtt. Ezen fellelkesül, összeállítja második könyvét, *Lilla, vagy az érzékeny dalok* címen. Sajnos, balsorsa most is üldözi: 1802. június 11-én tűz üt ki Debrecenben. „Kétezer épület, köztük a kollégium, a Nagytemplom s Csokonaiék háza is leég.”²⁴ Kiadói terveit félretelve minden idejét arra fordítja, hogy leégett házukat valamiképpen lakhatóvá tegye.

Kénytelen pártfogókhoz fordulni, mindenekelőtt Széchényi Ferenchez: nemcsak támogatást kér tőle, hanem állást is. Könyvtáros szeretne lenni a gróf által alapított Nemzeti Könyvtárban, a mostani Széchényi Könyvtár elődjében. Széchényi közli, hogy az állást fiai nevelőjének ígérte. Kárpótlásul és segítségül 100 forintot küld. Csokonai nem tehet mást, újra javíttatja verseit: átdolgozza őket, „1802-ben, 1803-ban készülnek el az utolsó változatok. Kezébe kerül legismertebb költeménye, *A reményhez* is. Első változatát 1795-ben írta. Az elmúlt hét esztendőben sok reménye hagyta cserben, [...] nem nehéz maradandóvá csiszolnia” – állapítja meg Bertók László.²⁵

„Hagyj el óh Reménység!
Hagyj el engemet;
Mert ez a keménység
Ügyis eltemet.

Érzem: e kétségbe
Volt erőm elhagy,
Fáradt lelkem égbe,
Testem földbe vágy.”

1803-ban nem jelenik egyetlen könyve sem. A *Lilla*-kötet Kassán, az ottani nyomdásznál fekszik, félbehagyva. Az *Anakreoni dalok* című könyvét kinyomtatták Bécsben, de ív formában maradt. Apjától örökölt tüdőbaja már ott munkálkodik testében. Kazinczyhoz így ír 1803. március 15-én:

„A József napjával beálló szelídebb napok ...tüdőmet s [...] testalkotmányomat [...] szabadabban lélegzővé s ifjabbá s poétaibbá fogják tenni.”²⁶

Verset keveset ír, de az a kevés mind remekmű: *A pillangóhoz; Az éjnek istenihez; Tüdőgyulladásomról; Dr. Földi sírhalma felett; Főhadnagy Fazekas úrhoz* stb. Közben, 1803 novemberében ismét ágyynak esik, kiújul betegsége. Nagyváradra kellene mennie, mert ott nyomják nagy művét, a *Dorottyát*, de ágyban fekvő beteg, ezért egyik barátja, Illei Takács Károly végzi el a cenzor által javasolt változtatásokat, és ő értesíti arról, hogy 1804. január 11-én *Dorottya* megjelent. E hírre végképp elhatározza, hogy Váradra utazik. Nagy Gábortól visszakéri kölcsönadott három forintját, kölcsönkéri prémes süvegét, és elutazik Váradra, hogy láthassa édes gyermekét, a *Dorottyát*.²⁷

4.

1804. április 8-án Nagyváradra hívták, és Rhédey Lajosné halála alkalmából búcsúztató verset kértek tőle. Április 15-én a nagyváradi templomban maga adta elő *A lélek halhatatlansága* c. terjedelmes versét, amely a kritikai kiadásban *Halotti versek a' Lélek' halhatatlanságáról* címen szerepel. A *lélek halhatatlansága* címet Toldy Ferenc adta neki, s mivel e cím már megszokottá vált a szakirodalomban, e versre továbbra is e címen hivatkozom.

A kutatásban nagy vita alakult ki e több mint 1000 soros költői mű keletkezéséről, amely hét énekből áll: *I. Rémitő s vidító kétségek*;²⁸; *II. Okoskodások; érzések*; *III. Népek*; *IV. Bölcselkedők*; *V. Keresztyénség*; *VI. A megboldogult asszonyág karaktere*; *VII. Maga a búcsúztató*. Több kutató arra gondol, hogy a versből „az I–III. ének volt készen, mikor Nagyváradra kérték”.²⁹ Szilágyi Ferenc azonban azokkal ért egyet, akik szerint „ez a kérdéskör – a halál, a halálon túli élet – szinte kezdettől foglalkoztatta, s nemcsak őt egyénileg, hanem korát, a 'philosophusi század'-ot is”.³⁰ „Mindezek alapján az látszik legvalószínűbbnek, hogy a nagy gondolati költeményt – amelynek tárgya 1793 óta foglalkoztatta a költőt mint a kor egyik legelső filozófiai kérdése – saját korábbi gondolati élményei, olvasmányemlékei alapján 1804. ápr. 11–14. között írta meg Nagyváradon” – írja Szilágyi Ferenc.³¹

Csokonai *A lélek halhatatlansága* című versét Szilágyi Ferenc „nagy bölcselő vers”-nek nevezi.³² Hogy ez valóban „nagy vers”, azt két részlettel szemléltetem; az első a lélek halhatatlanságáról, a második a népek istentudatáról szól az *Okoskodások; érzések* című II. részben.

„Ki dolgos, ki lomha, ki tüzes, ki hideg;
Ki durva vagy szelíd, ki társas vagy rideg;
Mégis mindenkinek szíven van egy pecsét,

Mely jegyzi és őrzi az emberség becsét...
 Hiszi, hogy lelkestől a halálba nem lép.
 Ha ezek mind hisznek, én kételkedjek-é?³³

Ezután felteszi Csokonai a kérdést, hogyan jutott minden nép ennek a nagy igazságnak, a lélek halhatatlansága tudásának a birtokába, és így válaszolja meg:

„Barátom! Hányd fel bár a könyvek asztagát,
 Meglátod, hogy egy nép sem formálta magát,
 Egy ember, egy nem köz lélek, egy isteni
 Szokatlan erővel felruházott zseni
 Láta, amit mások nem láttak, s a vadon
 Népnek előadta szelíden, szabadon...
 Hogy régibb út a hit, mintsem az értelem,
 S hogy minden nép elébb lett teologussá,
 Mint kételkedővé vagy filozófussá.”³⁴

Mivel a Csokonai-szakirodalomban nem találtam megfelelő utalást arra, honnan vehette Csokonai ezeket a gondolatokat, magam néztem utána, és hamarosan meg is találtam forrását. Cicero *A feltalálásról (De inventione)* című műve 1. könyvének előszavában azt fejtegeti, hogy egykor az emberek vadállatok módjára éltek: nem törődtek az istenség tiszteletével, sem az embertársaik iránt érzett kötelességgel: mindent erőszakkal intéztek. Majd így folytatja: „Ebben az időben egy kétségkívül kiemelkedő és bölcs férfiú fölismerte, hogy micsoda képességek rejtőznek az emberi lélekben, hogy a legnagyobb dolgok véghezvitelére termett, csak az hiányzik, hogy valaki előcsalogassa ezeket a képességeket és tanításaival javíttasson rajtuk; ő azután a pusztaságokon szétszóródott, meg az eredeti vadon rejtekében bujdosó embereket tervszerűen összetelerelve egyesítette, és kinek-kinek valamilyen hasznos és derekas tevékenységet ajánlott föl; ezek a helyzet szokatlansága miatt először igencsak háborogtak, de azután egyre figyelmesebben hallgatták a szép szóval előadott érveket; ily módon ezeket az irtózatot vadembereket megszelídítette és barátságossá tette” (1, 1, 2; Simon L. Zoltán fordítása).³⁵

Csokonai fentebb idézett, *A lélek halhatatlansága* című bölcséleti költeményében átvette Cicerónak ezt a gondolatát. Az átvételre finoman utal a „Hányd fel bár a könyvek asztagát” kijelentéssel, ám Cicero nevét nem említi. De a gondolat mind Cicerónál, mind Csokonainál ugyanaz: egyetlen kiváló szónok győzte meg szép szóval az állati módon élő műveletlen ősembereket arról, hogy emberi társadalomba tömörüljenek (Cicero), és hogy higgyenek a lélek halhatatlanságában és Isten létezésében (Csokonai). Csokonai az ismétlés szóalakzatával, az *egy* számnév négyszeres ismétlésével nagyítja fel ezt a gondolatot: „Meglátod, hogy egy nép sem formálta magát, / egy ember, egy nem köz lélek, egy isteni / ...zseni győzte meg a műveletlen tömeget erről az igazságról.”³⁶

5.

De nemcsak *A lélek halhatatlansága* című versében fedezhető fel Cicero hatása Csokonai életművében, hanem azon költői gyakorlatában is, hogy nemcsak verseket írt, hanem olyan prózai műveket is, amelyekben a versírás tudományának, a poétikának a kérdéseit feszegeti, például: *A magyar prozodiáról* vagy *A magyar verscsinálásról közönségesen*; *Anákreoni dalok*; *Előbeszéd Lilla c. kötetéhez* stb. Tehát gyakorlatban és elméletben egyaránt foglalkozott a költészettel. Cicero is kezdettől fogva szónokolt, de kezdettől fogva boncolgatta a szónoklás elméletét is, például *A feltalálásról* (*De inventione*), *A szónokról* (*De oratore*), *A szónok* (*Orator*), *A helyek* (*Topica*) című munkáiban a retorikaelméletet vizsgálja, és azt kutatja, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a szónokot a tökéletesség felé vezetik. Az nem baj, ha nem éri el a tökéletességet, de jobb lesz annál, mint amilyen korábban volt.

Csokonai egyes műveihez írt előbeszédeiben ragyogó filológusnak mutatkozik egyrészt, másrészt segíti olvasóközönségét verseinek megértésében. Arisztotelész így határozza meg a beszédet: „A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra.”³⁷ A XVIII. századi brit retorika, majd a XX. század második felének nagy retorikusai, Ivor Armstrong Richards és Chaim Perelman a hallgatót, az olvasót állítják reflektorfénybe.³⁸ A *Halotti versek* előjáró beszédében Csokonai elmondja, hogy amikor e versekre készült, fontolóra vette, hogy kik vesznek részt Rhédey Lajosné temetési szertartásán: „Minden hiten lévő fő- és alpapok; méltóságok, nemesek, közép és alsóbb renden lévők; pallérozott és természeti asszonyosságok; gazdagok, szegények; tudósok, tudatlanok; vallásosak, buzgók, babonások és szabad gondolkozásúak; erősítést, vigasztalást, megnyugvást, gyönyörködést vagy csupa időtöltést kívánók; poéták, poézist szeretők vagy ehhez nem értők s a t.”³⁹ Mivel ilyen sokféle hallgatóságra számíthatott, sokáig gondolkodott azon, hogy milyen témát dolgozzon fel halotti verseiben. Végre egyéb okokból is úgy döntött, hogy a lélek halhatatlanságáról fog perorálni, azaz beszélni. Már maga a *perorálni* ige is sejtetni engedi, hogy Csokonai nem volt járatlan a retorikában. Eme döntésének okát így indokolja meg:

„Lehetetlen, így biztatám magamat, lehetetlen, hogy minden gondolkozású és érzésű személyt vagy egy-, vagy más oldalról ez a dolog ne érdekeljen. A hitnek és a vallásnak ez a sarkalata, amelyen annak egész alkotmányja megfordul; az erkölcsiségnek ez a fő principiuma, vagy legalább serkentő rúgója, a filozófiának legrégebb és legfőbb tárgya; a nyomorult emberiségnek közönséges és minden tartományokban feltalálható vigasztalója; és egy poétának is szép, bő érzékeny, indulattal teljes, képzelődést izgató, melegítő és kifeszítő, nagy, nemes és forró matériája. Az írónak lelke felemelkedhetik ebben, a bölcstől fogva a leggyengébbekig minden lélekre kiterjedhet, és mikor halandó nyelven a halhatatlanságról mér énekelni, az értelem és az érzés, a természet és a vallás erősítik meg az ő szózatját, és minden halandó társai örömmel fogadják el őbenne az emberiségnek mérész szószólóját.”⁴⁰

6.

Csokonai halálának körülményeit részletesen leírja Vargha Balázs említett monográfiájában⁴¹ Az *Új magyar irodalmi lexikon* lakonikusan ennyit mond róla: „Rhédeyné temetésén szerzett tüdőgyulladásban halt meg.”⁴² Közelebb járunk a valósághoz, ha e túlságosan tömör tudósítást néhány adattal kiegészítjük: Rhédeyné temetésén az utazás, a hosszadalmas temetési szertartás, a hosszú felolvasás és az ott tapasztalt negatív benyomások fáradalmaitól tüdőgyulladása kiújult. Debreceni barátai, Fazekas Mihály, Szentgyörgyi József orvos, Kis Imre salétrom-felügyelő gondosan ápolták,⁴³ de erejét már nem nyerte vissza: 1805. január 28-án, életének 32. évében meghalt. Halálakor, 1805-ben három verseskötete is nyomdában volt: a *Lilla*, az *Ódák* és az *Alkalmatosságra írt versek*.⁴⁴ Helyesen jegyzi meg Szilágyi Márton: „A halál akkor ragadta el Csokonait, amikor ez, az egy alföldi szabad királyi város közegében megvalósítandó literátori privát tér már majdnem elkészült. Tervezésének és fölépítésének a folyamatát tudtuk csak nyomon követni, működését már nem.”⁴⁵

Jegyzetek

¹ Domby Márton: *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1955, 44–45.

² Ferenczi Zoltán: *Csokonai*. Franklin Társulat, Budapest, 1907, 104–156.

³ Tótfalusi István: *Árkádiában éltem én is. Csokonai élete*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1966, 221–273.

⁴ Bertók László: *Így élt Csokonai Vitéz Mihály*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1973, 161–205.

⁵ Vargha Balázs: *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 264–291.

⁶ Julow Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 193–220.

⁷ Debreczeni Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője. A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*. Debrecen, 1993, 238–243.

⁸ Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikro-történeti dimenziói*. Ráció Kiadó, Budapest, 2014, 309–386.

⁹ Ferenczi, 106.

¹⁰ Julow, 193.

¹¹ Uo., 193.

¹² Bertók, 163.

¹³ Csokonai Vitéz Mihály *Költeményei és versfordításai* I. Szerkesztette és az utószót írta: Szilágyi Ferenc. Unikornis Kiadó, Budapest, 1993, 79.

¹⁴ Bertók, 163.

¹⁵ Ferenczi, 107–108.

¹⁶ Bertók, 168.

¹⁷ Uo., 170.

¹⁸ Vargha, 276.

¹⁹ In uo., 277.

²⁰ In uo., 278.

²¹ Uo., 279.

²² Juhász Géza: *Csokonai-tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, bevezetést és a jegyzeteket írta: Juhász Izabella. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 374.

- ²³ Bertók, 171.
- ²⁴ Bertók, 180.
- ²⁵ Bertók, 182.
- ²⁶ Bertók, 183–184.
- ²⁷ Bertók, 184–187.
- ²⁸ Már e cím is sejteti, hogy Csokonai természettől érzékeny, szentimentális alkat volt; vö. Vargha Balázs: *A szentimentális Csokonai*. In *Vitéz Mihály ébresztése*. Szerkesztette: Laczkó András. Kaposvári Kiskönyvtár 3. Kaposvár, 1985, 21–34.
- ²⁹ Csokonai Vitéz Mihály: *Költemények 5. 1800–1805*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 2002, 951.
- ³⁰ Uo., 954.
- ³¹ Uo., 955.
- ³² Szilágyi, 377.
- ³³ Csokonai verseit az alábbi kiadványból idézem: Csokonai Vitéz Mihály *Összes versei II*. Hincz Gyula rajzaival. Szerkesztette és az utószót írta: Vargha Balázs. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967, 154.
- ³⁴ Uo., 155.
- ³⁵ *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerkesztette: Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony, 2012, 82.
- ³⁶ A *Halotti versek* fenti elemzését átvettük korábbi tanulmányunkból: Adamik Tamás: „Csokonai Lillája és a szubjektív római szerelmi elégia.” In *Magyartanítás*, 2016. 5. sz., 2–14. A vers keletkezését, elemzését lásd Vargha Balázs, 1974, 334–350.
- ³⁷ Arisztotelész: *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest, 1999, 38.
- ³⁸ Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Rétorika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 140–148.
- ³⁹ Csokonai, 1993, II., 183.
- ⁴⁰ Uo., 184.
- ⁴¹ Vargha, 334–354.
- ⁴² *Új magyar irodalmi lexikon I.* Főszerkesztő: Péter László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 377.
- ⁴³ *Magyar irodalmi lexikon I.* Főszerkesztő: Benedek Marcell. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 223.
- ⁴⁴ Adamik, 2016, 4.
- ⁴⁵ Szilágyi Márton, 443.